

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

На правах рукопису

НОВОСАД ІРИНА ВАЛЕНТИНІВНА

**ШКІЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ ЯК ЧИННИК ПРОЯВУ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ**

Спеціальність: 053 «Психологія»
Освітньо-професійна програма «Психологія»
Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр»

Науковий керівник:
МУДРАК ІГОР АРКАДІЙОВИЧ,
кандидат психологічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол № _____
засідання кафедри педагогічної
та вікової психології
від _____ 2024 р.

Завідувач кафедри
(Гошовський Я.О.) _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ТА ВИНИКНЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	6
1.1. Поняття, класифікація та види шкільної дезадаптації.....	6
1.2. Девіантна поведінка підлітка, її види, мотиви та причини.....	14
1.3. Психологічні особливості підліткового віку, котрі впливають на формування девіантної поведінки.....	19
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ.....	26
2.1. Методика, організація, процедура дослідження.....	26
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів.....	29
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	46
ДОДАТКИ.....	52

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає в тому, що у школярів різного віку в сучасних умовах виникає проблема шкільної неуспішності, яка проявляється у погіршенні успішності, поведінки та міжособистісного спілкування. Одне з провідних значень відводиться соціально-психологічному фактору, зміні соціальної культури та найважливіших тенденцій життя, суспільства в цілому та окремих осіб.

Деадаптація школярів інтенсивно проявляється в підлітковому віці і характеризується психолого-біологічною перебудовою організму, психологічною нестійкістю та проблемами у соціальних зв'язках.

Проблему адаптації досліджували такі вітчизняні та зарубіжні психологи: Г.О. Балл, М.І. Боришевський, В. Панок, С. Максименко, Я.О. Гошовський, Я. Стреляу, В.В. Суворов, І.С. Булах, Х.Г. Гартманн, Н. Квінн, Дж. Келлі, М. Раттер, Г.О. Хомич. У їхніх роботах досліджено окремі фактори, які впливають процеси адаптації та особливості прояву адаптаційних процесів у різних видах діяльності.

Нестабільність розвитку суспільства, військові дії, деформація цінностей, заперечення моральних норм є тривожною картиною, яка впливає на розвиток особистості у підлітковому віці і створює умови для встановлення свавілля, беззаконня та жорстокості. Проблеми адаптації особистості впливають на розвиток відхилень від вікових норм, що спричиняє виникненню психологічних розладів, схильності до розвитку шкідливих звичок, появи девіантної та злочинної поведінки, підвищує суспільна небезпека. Критеріями психофізіологічної адаптації є стан здоров'я, поведінкова активність, настрій, тривожність, рівень втоми. Значний стрибок розвитку психіки у підлітковому віці пояснює проблеми деадаптації у порівнянні з цим процесом у дітей молодшого шкільного віку.

Важливу роль у дослідженні негативних явищ відіграли такі вчені: Г. Земмель, П. Сорокін, Р. Мертан, Г. Тард, Е. Дюркгейм, А. Кетлер. Термін девіантна поведінка була заснований Е. Дюркгеймом, а самостійним науковим

напрямом дослідження вона стала завдяки Р. Мартану та А. Конєу. Профілактику девіантної поведінки неповнолітніх у своїх працях розглядали Ю. Василькова, Н. Максимова, Г. Федоришин та ін. [14]

Незважаючи на значний прогрес психологічної науки у дослідженні адаптації, питання всебічного вивчення дезадаптованості дітей у закладах освіти залишається актуальним.

Підлітковий вік є одним із найскладніших періодів становлення особистості, і саме в цьому періоді необхідно сприяти формуванню усвідомлених норм поведінки дитини та моральних уявлень.

Об'єктом дослідження є шкільна дезадаптація підлітків.

Предмет дослідження – вплив шкільної дезадаптації на девіантну поведінку дітей підліткового віку.

Мета дослідження: здійснити теоретичний та експериментальний аналіз психологічних особливостей впливу дезадаптації дітей підліткового віку в умовах шкільного навчання на розвиток девіантної поведінки.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз проблематики дослідження в психологічній літературі.
2. З'ясувати психологічні особливості виникнення та розвитку шкільної дезадаптації у дітей підліткового віку.
3. Проаналізувати зміст поняття «девіантна поведінка».
4. Розглянути психологічні особливості підліткового віку, які призводять до девіантної поведінки.
5. Емпірично дослідити особливості шкільної дезадаптації підлітків та її вплив на девіантної поведінки.

Відповідно до визначених завдань було застосовано такі **методи** дослідження:

- теоретичні – аналіз та систематизація вітчизняної та зарубіжної літератури з досліджуваної проблеми;

- емпіричні – діагностичні методи: методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса, методика діагностики рівня невротизації Л. І. Вассермана, методика вивчення схильності до девіантної поведінки (М. Горська).

Емпіричну базу дослідження склали 44 підлітка віком 12-16 років, з них 30 учні 8 класу (13 хлопців, 17 дівчат) та 14 учнів 10 класу (5 хлопців, 9 дівчат) ЗЗСО ліцею №1 м. Ковеля.

Теоретична значущість дослідження полягає в науковому осмисленні та обґрунтуванні особистісно-вікових передумов і зовнішніх чинників в детермінації дезадаптивної саморегуляції учнів підліткового віку.

Практичне значення полягає у висуненні практичних рекомендацій, щодо профілактики і корекції шкільної дезадаптації та девіантної поведінки. Результати дослідження можуть бути використані у діагностичній та психокорекційній діяльності практичних психологів, соціальних педагогів та вчителів закладів освіти.

Апробація результатів: Основні положення та результати дослідження були представлені у доповіді «Психологічна профілактика девіантної поведінки молоді» на науково-методичному семінарі «Психолого-педагогічні аспекти роботи поліції у протидії насиллю в молодіжному середовищі» (м. Луцьк, 15 травня 2024 року).

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ТА ВИНИКНЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Поняття, класифікація та види шкільної дезадаптації

Особливості розвитку соціальної сфери молодого покоління завжди були в центрі уваги дослідників. Теоретичні основи вирішення цієї проблеми розробляли І. Кон, Т. Шацький та ін. Особливості соціальної дезадаптації досліджували С. Кононенко, В. Татенко та ін. Проблемам шкільної дезадаптації, її емоційним і соціально-психологічним факторам присвячені праці Г. Федоришина, Н. Максимової та ін. [40]

Незважаючи на значний прогрес соціально-поведінкових наук у дослідженні адаптації, питання всебічного вивчення шкільної дезадаптованості дітей залишається актуальним. Як показали результати досліджень Н.Ю. Максимової, А.В. Маркелова, М.О. Супрун та ін., що з труднощами у навчанні та проблемами важковиховуваності ускладнює процес адаптації в будь-якому віці, а особливо у підлітковому. [51]

Підліток – це особистість, яка в соціальному розвитку стикається певними труднощами у стосунках з іншими людьми, групами та соціумом. Яскраво виражені певні негативні тенденції в підлітковому віці, які самі по собі є критичним у процесі психофізіологічних змін даного вікового періоду. Тому однією з актуальних проблем як особистості, так і суспільства є пошук ефективних шляхів подолання соціальної нерозвиненості загалом і дезадаптивної самоорганізації підлітків, зокрема, факторів, що зумовлюють виникнення цих явищ. [7]

Шкільна дезадаптація – це складне соціально-психологічне явище, суть якого полягає в нездатності дитини знайти своє «місце» у закладі освіти, де її сприймають такою, яка вона є, зі здатністю зберігати і розвивати свою особистість, потенціал, свої можливості самоактуалізації.[13] Важливість цього явища спрямована на формування у період навчання взаємин: «сім'я-дитина-школа», «дитина-вчитель», «дитина-друзі». [6]

У більшості випадків шкільні невдачі підлітків пов'язані з порушенням спілкування учнів школи зі значущими для них людьми. Найчастіше це порушення спілкування з однолітками. Спілкування з важливими людьми є джерелом різних переживань. Негативний досвід, низька самооцінка, втрата впевненості в собі в результаті спілкування з одними людьми можуть бути компенсовані позитивним досвідом при спілкуванні з іншими. Тому конфлікти з однокласниками можуть призвести до неуспішності в школі, якщо підліток не компенсував свої втрати у спілкуванні з учителями чи батьками. Якщо молодій людині не надається можливість компенсаторного спілкування або вона потрапляє в асоціальне середовище, то ймовірність дезадаптації зростає. З іншого боку, спілкування з друзями приносить підлітку задоволення і є одним із найкращих способів покращити ситуацію спілкування в сім'ї та з вчителями. [20]

Як правило, серед симптомів шкільної неуспішності в підлітковому віці є труднощі в навчанні та порушення шкільних норм поведінки. Оскільки зовнішні ознаки шкільної дезадаптованості підлітків, що проявляються у проблемах, визначають механізми взаємодії особистості, школи та суспільства. Найбільше значення воно набуває на соціально-психологічному рівні. Найважливіші ранні емоційно-афективні переживання підлітків пов'язані з статево-віковим самоусвідомленням, що набуває якісно іншої роль у соціумі. Фактори ризику шкільної дезадаптації виникають залежно від вираженості емоційно-вольових розладів, первинних порушеннях психосоматичного стану підлітка та поведінкової симптоматики.

В останні роки помічено, що шкільна дезадаптація у підлітковому віці все частіше супроводжується таким явищем, як «дидактогенна депресія», тобто підліткова депресія, пов'язана з психотравмуючими стосунками з учителями. [13].

Аналіз психологічної природи поняття дезадаптованості в школі дає змогу виділити три основні структурні компоненти цього поняття: [16]

- 1) когнітивний компонент – відсутність навчання за програмами, що відповідають віку дитини; також включає хронічну неуспішність, дефіцит і фрагментарну інформацію про загальну освіту;
- 2) емоційно-особистісний компонент – стійкі порушення емоційно-особистісного ставлення до окремих питань навчання, предметів, педагогів та перспектив;
- 3) поведінковий компонент – систематично повторювані порушення поведінки в процесі навчальної діяльності.

Розкриваючи тему підліткової дезадаптації, важливо відзначити фактори, які не мають позитивного впливу на адаптацію дитини у школі, а це такі невід'ємні властивості особистості, як самооцінка та рівень домагань.

При завищенні цих параметрів підлітки некритично прагнуть до лідерства, реагують на виклики негативом і агресією, чинять опір вимогам дорослих або відмовляються від діяльності, яка може показати їхню неадекватність. Сильні негативні емоції, які вони відчувають, виникають через внутрішній конфлікт між афірмаціями та невпевненістю в собі. Наслідками такого конфлікту може бути не тільки зниження успішності, а й погіршення самопочуття на фоні явних ознак загальної соціально-психологічної дисгармонії.

Особливе місце в ієрархії факторів дезадаптації займають особливості особистості підлітка. Серед багатьох причин цього фактора можна назвати:

- інтелектуальний, емоційний, мотивація та інші особистісні сфери особистості;
- відсутність системи ціннісних орієнтацій;
- виникнення внутрішніх комплексів;
- фізична і розумова перевтома;
- період життєвих та особистісних невдач;
- неадекватна самооцінка (як завищена, так і занижена);
- порушення когнітивної сфери (зазвичай низький інтелектуальний розвиток, пам'ять, розлади уваги тощо);
- тривалий інфантилізм, до часто призводить до апатії;

- соціально-агресивна поведінки, яка пов'язана зі схильністю до конфліктів;

- підвищена конформність у поведінці, слабкий розвиток волевих якостей може призвести до виникнення психологічної залежності від референтних груп. [22]

Не менш серйозні проблеми мають підлітки із заниженою самооцінкою: їх поведінка характеризується нерішучістю, конформізмом, надмірною невпевненістю у своїх силах, що породжує відчуття залежності, перешкоджає розвитку ініціативи та самостійності у діях і судженнях.

Як показують дослідження, причини шкільної дезадаптації часто криються поза школою, у сімейному вихованні. Тому не варто дивуватися тому, що головна порада, яку дають батькам таких дітей при зверненні до психолога, – щось змінити в сім'ї. Батьки часто дивуються: чому сім'я втручається, коли у дитини проблеми в школі? Але правда полягає в тому, що причини поганої адаптації школярів до школи здебільшого пов'язані зі ставленням до дитини та вихованням у сім'ї.[10]

У сімейному вихованні виділяють низку негативних факторів, що зумовлюють дезадаптацію в школі:

- нерозуміння батьками особливостей особистісного розвитку дитини;
- заперечення індивідуальності дитини;
- вимоги та очікування батьків не відповідають можливостям і потребам дитини;
- відсутність гнучкості у взаєминах з дітьми;
- неоднакове виховання в різні роки життя дитини (наслідки батьківської відсутності в перші роки і надмірного контролю в подальшому);
- неузгодженість у спілкуванні з дітьми;
- неузгодженість підходів до виховання дітей у батьків.

Також важливо згадати про патогенні фактори сімейного виховання:

- нерівне ставлення до дітей;

- високий рівень тривожності дитини через неадекватну вимогливість батьків;
- розвиток у дітей емоційної залежності від батьків;
- невротично мотивований характер спілкування з дітьми;
- надмірна принциповість у стосунках з дітьми, недовіра до їх досвіду, нав'язування власної думки та приниження почуття гідності;
- вплив батьків з психічною патологією на дітей. [9]

Американський психолог Адлер заявив, що 30% молодих людей відчувають труднощі у спілкуванні з батьками, 70% переживають ці ситуації, 20% вступають у конфліктні стосунки, а 10% дітей частіше протестують та ідуть з дому. Підвищується потреба в спілкуванні з однолітками. Підлітки жіночої статі часто відчувають самотність і часто не можуть побути наодинці з собою. Дослідники вважають, що підлітковий вік характеризується не тільки мотиваційними проблемами, але й прагненням до самоствердження.

Дитина має отримувати досвід спілкування саме у сімейному оточенні для того, щоб відчувати себе впевненою.[23]

Подолання будь-якої дисгармонії в навчальному закладі має, насамперед, бути спрямоване на усунення причин, які її викликають.

Розглядаючи порушення шкільної адаптації, на думку І. Булах, можна виокремити і фактори позитивного ставлення підлітків до школи:

1. Спілкування з однолітками.
2. Якість викладання навчального предмету.
3. Прихильність до навчального закладу.
4. Управління та контроль процесом навчання вчителями і батьками. [11]

Розширення зв'язків із соціумом, активізація самопізнання та спілкування з однолітками, особистісні прагнення та захоплення підлітка часто знижують його інтерес до школи. Для багатьох підлітків характерна суперечливість у пізнанні та ставленні до навчання.

З огляду на основні методологічні принципи, ми визначили розлад шкільної адаптації наступним чином: шкільна дезадаптація – це соціально-

психологічний і соціально-педагогічний феномен, пов'язаний із суб'єктивно нерозв'язаним конфліктом, коли підліток відчуває невдачі під час навчання, пов'язаний з вимогами освітнього середовища та найближчого оточення, і його психофізичними можливостями та здібності, що відповідають віковому психічному розвитку. [52]

Наведемо наступну типологію, на підставі якої виникають причини і механізми дезадаптованості в школі.

1. Вид депривації. Сімейні стосунки частіше характеризуються «материнською» депривацією або соціально-побутовими умовами з раннього дитинства (діти, які в ранньому віці втратили батьківське піклування). Рушійним механізмом є бідність і відсутність емоційного контакту в спілкуванні з дитиною, байдужість до її особистісного розвитку. У поганих умовах виховання розвиваються цілком типові риси особистості. Провідна форма психічних відхилень свідчить про повну затримку психічного розвитку, особливо при пізнавальних і когнітивних розладах. Практично не розвиваються навички словесно-логічного мислення, діти краще використовують наочні та практичні методи оволодіння навколишнім світом. У той же час затримується розвиток таких особистісних якостей, як здатність до ініціативи, цікавість до ігрових і соціальних комунікативних навичок, труднощі у встановленні мовної комунікації. Наслідком відсутності пізнавального та комунікаційного досвіду у дітей середнього шкільного віку є виникнення труднощів у засвоєнні навчальних програм, розв'язанні складних ситуацій, як результат цього з'являється бездіяльність і життєва пасивність.

2. Індукований (наведений) варіант. Характеризується соціально-неорганізованими сімейними умовами, постійно суперечливими умовами та конфліктністю. У таких сім'ях спостерігаються розбіжності через розвиток жорстокості, агресивної поведінки, сварки, що супроводжуються засвоєнням «поганих прийомів», форм емоційного реагування, що провокують конфлікт. Певну роль у формуванні цього типу шкільної дезадаптації відіграє не тільки конфліктна, неорганізована сім'я, а й вплив неформальної групи, яка культивує

агресію та силу. Одним із способів завоювати авторитет у значущій групі, у цьому варіанті поведінки, є прояв агресії, порушення допустимих меж взаємодії. Психічні відхилення представлені характерними патохарактерологічними та поведінковими реакціями, такими як протест, спротив, неприйняття та мають тенденцію до повторення та закріплення. Наступною ознакою цього варіанту розвитку є швидкий відбір та узагальнення якісних факторів соціальної дезадаптації в поліморфні поведінкові розлади кримінального характеру (втечі з дому, крадіжки, ранній алкоголізм, агресивна поведінка), третьою ознакою є переважання нормальних рис особистості, тому що недоліки в когнітивних навичках зазвичай є вторинними. Цей тип розвитку частіше зустрічається в ранньому та пізньому підлітковому віці та сприяє наростанню ознак психологічної кризи в підлітковому віці, проявляється емоційними, особистісними та поведінковими відхиленнями. Вторинні порушення когнітивних функцій часто компенсуються асоціальними щоденними переживаннями.

3. Конфліктно-невротичний варіант. Умови конфлікту у школі та в сім'ї характеризуються підвищеною психічною напруженістю, негативними емоційними переживаннями з тривогою невдачі або втрати, що супроводжуються необхідністю докладати значних зусиль для задоволення своїх потреб, бажань чи очікувань. Специфічний психічний стрес змінює звичні для даного віку способи реагування, тому у проявах шкільної дезадаптації можуть проявлятися поведінкові відхилення. У більшості випадків вони представлені реакціями захисно-гальмівного типу і виражаються переважно у сфері спілкування, супроводжуються фантазіями, перебуванням на самоті, розвитком різноманітних складних соматичних «імпринтингових» переживань. Соціальна дезадаптація, як правило, часткова, частіше виражається в шкільній дезадаптації, оскільки симптоми асоціальної деформації особистості, педагогічної занедбаності виражені значно менше. Чутливість до виховних впливів підтримується позитивним емоційним підкріпленням, особливо у формі заспокоєння, похвали, підтримки амбівалентності та низької самооцінки. Такий

розвиток подій може відбуватися як у молодшому, так і в старшому шкільному віці, а також на тлі всіляких процесів, що супроводжуються зниженням психічної напруженості.

4. Патологічний варіант. Виходячи з назви, він має досить чіткі клінічні прояви. Як правило, шкільна дезадаптація характеризується багатоаспектністю та клінічною неоднорідністю, зі значним впливом біологічних факторів на динаміку шкільної неуспішності. Зважаючи на характер впливу патологічних розладів, доцільно перерахувати їх тяжкість, динаміку розвитку та можливість компенсації розладів, оскільки це має певне лікувальне, корекційне та прогностичне значення (емоційні, переважно депресивні розлади, форми особистісної незрілості). Простий або складний варіант інфантилізму і аномальної емоційної особистості з інтелектуально-когнітивними розладами і психоорганічним синдромом з різним ступенем розумової відсталості. В оцінці дітей з подібними проблемами необхідний комплексний підхід, свого роду медико-психологічний та педагогічний підходи [16, 19, 41, 53].

Виходячи із узагальнення психологічної практики, можна розглянути наступний варіант класифікації:

- за джерелом утворення;
- за характером прояву;
- за областю прояву;
- за інтенсивністю;
- за охопленням. [21]

За джерелом виникнення розлади адаптації поділяють на екзогенні, при яких причиною розладу адаптації є переважно зовнішні фактори, фактори соціального середовища; внутрішній, комплексний, при якому в процесі дезадаптації переважає участь внутрішніх факторів (психогенні захворювання, індивідуальні особливості психологічного розвитку та ін.), причини якого багатофакторні. [48]

За характером прояву дезадаптація поділяється на поведінкову, що проявляється у відповідних активних реакціях молодих людей на

приспосувальний фактор, і на поведінкову дезадаптацію, приховану, глибоку, не виражену зовні, яка за певних умов може перерости в поведінкову дезадаптацію. Поведінкові реакції дітей середнього шкільного віку з порушеннями адаптації можуть виражатися у конфліктах, недисциплінованості, порушеннях, шкідливих звичках, відмові виконувати вимоги батьків, учителів та адміністрації школи. При найважчій дезадаптації можливі ситуації: втеча з дому, бродяжництво, спроба самогубства тощо.[24]

Чим швидше виявляються порушення поведінки, тим успішніше проходить процес адаптації. Приховані розлади адаптації переважно стосуються порушення особистого простору, визначаються індивідуальними особливостями особистості, а також можуть досягати значної інтенсивності. Порушення поведінки може відобразитися у депресії, емоційних реакціях тощо. [36]

Залежно від характеру формування дезадаптації її поділяють на первинну та вторинну. Первинна дезадаптація є джерелом вторинної і часто її іншого виду. При конфлікті в сім'ї (первинний розлад адаптації) підліток може замкнутися в собі (вторинний розлад адаптації), знизити успішність у школі (вторинний розлад адаптації), що стає причиною конфлікту для компенсації психологічних проблем, що виникли, і навіть вчинення злочину. Тому дуже важливо з'ясувати причину зміни, інакше процес адаптації буде дуже складним, а то й неможливим.[56]

1.2. Девіантна поведінка, її види, мотиви та причини

Девіантна поведінка – система дій, що відхиляються від загальноприйнятих норм. Девіантна поведінка поділяється на дві великі категорії:

1. Поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, що свідчить про наявність явної чи прихованої психопатології.
2. Антисоціальна поведінка, яка порушує певні соціально-культурні норми, особливо правові. Якщо такі дії відносно незначні, вони називаються

проступками, тоді як тяжкі і кримінально карані – називаються тяжким злочином. [34]

На думку В. М. Оржеховської, девіантна поведінка (тобто відхилення від прийнятих у даному суспільстві соціально-психологічних і моральних норм) більш характерна для підлітків, ніж для інших вікових груп. Однією з причин цього є соціальна незрілість і фізіологічні особливості організму, що розвивається. Вони виражаються в прагненні випробувати нові відчуття, допитливості, нездатності передбачити наслідки того чи іншого вчинку, прагненні до підвищеної самостійності. Підліток не завжди відповідає встановленим суспільством вимогам до виконання певних соціальних функцій. З іншого боку, він вважає, що не отримує того, чого має право очікувати від суспільства. Подібне поєднання біологічно-соціальних факторів і мотивацій ускладнює соціальну адаптацію дітей і підлітків [12].

На думку Е. Дюркгейма, коли нормативний контроль слабшає, ймовірність девіантної поведінки значно зростає. [34] Відповідно до теорії аномії Р. Мертона, девіантна поведінка виникає в першу чергу тоді, коли цінності, прийняті і встановлені суспільством, не можуть бути досягнуті сегментом цього суспільства. [53] У контексті теорії соціалізації девіантна поведінка – це схильність індивідів, соціалізація яких відбувається в умовах, в яких певні елементи девіантної поведінки (насильство, аморальність) заохочуються або ігноруються. У теорії стигми вважається, що виникнення девіантної поведінки можливе лише за умови визначення особистості як соціально девіантної та застосування до неї репресивних чи корекційних заходів.

Основними ознаками девіантної поведінки є [12]:

- численні, тривалі порушення будь-яких найважливіших норм конкретного суспільства того часу;
- поведінка визначається загальною спрямованістю особистості та є результатом кризи, нестандартної ситуації;

- поведінка супроводжується різними ознаками соціального насильства та викликає засудження зі сторони інших людей;
- поведінка, яка за певних умов може набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо), але не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами;
- результатом такої поведінки є фактична шкода людині чи навколишньому середовищу.

Прояви девіантної поведінки поділяють на 5 типів залежно від способів взаємодії з дійсністю та порушеннями певних соціальних норм:

1. Девіантна поведінка злочинного типу – це сукупність протиправних дій і злочинів, які не відповідають офіційно зафіксованим соціально-правовим нормам.

2. Адиктивний тип девіантної поведінки – поведінка, зумовлена пристрастю до різноманітних помилкових пристрастей: куріння, алкоголізм тощо.

3. Патохарактерологічний тип девіантної поведінки – поведінка зумовлена сформованими в процесі виховання патологічними змінами характеру.

4. Психопатологічний тип девіантної поведінки, в основі якого психопатологічні симптоми і синдроми, що характеризуються симптоми певних психічних розладів і захворювань.

5. Ґрунтується на суперцінностях – це виявлення таланту, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, що виходить за межі нормального сприйняття. [34]

Можна виділити наступні групи факторів, що визначають девіантну поведінку людини. [38]

- соціальні – визначені для існування суспільства з несприятливими соціальними, економічними, політичними умовами;

- соціально-психологічні – пов'язані з негативними рисами особистості та її взаємодією з найближчим оточенням; негативний вплив останніх на розвиток особистості;
- педагогічні – проявляються в недоліках сімейного та шкільного виховання;
- індивідуально-психологічні – пов'язані з наявністю певних особливостей особистості, що ускладнюють процес соціалізації.
- Є. Кон вважає, що не існує ніяких соціальних або психологічних аспектів поведінки підлітка, які б не залежали від сімейних стосунків, теперішніх чи минулих.

Найпоширенішою була класифікація стилів сімейних стосунків за працями К. Левіна. При цьому виділяють три стилі взаємовідносин. [9]

1. Байдужість (вседозволеність) – означає відсутність будь-яких стосунків у сім'ї: відчуження один від одного, байдужість до чужих справ і почуттів, нестриманість і настанова, принциповість. Тут правила «роби все, що хочеш». Діти також залишаються наодинці з прийняттям відповідальних рішень, що створює почуття впевненості в собі. Толерантні батьки, як правило, не контролюють своїх дітей, не спонукають їх до відповідальності, самостійності та самовладання, не звертають увагу на спалахи гніву та агресивну поведінку, які згодом перетворюються на звичну підліткову поведінку. Такі діти не бажають засвоювати соціально прийнятні форми поведінки, у них не розвивається почуття впевненості в собі, відповідальності та самостійності. Для них характерні низький рівень самоконтролю, занижена самооцінка, імпульсивність і прояви агресії в складних ситуаціях.

2. Авторитарний – батьки вважають, що дитина не повинна мати надто багато прав і свобод, але повинна підкорятися їх волі та авторитету. Виховання засноване на жорсткому контролі, що виражається в постійних заборонах, погрозах і фізичних покараннях. Такі батьки обмежують самостійність дитини, не дають їй права вибору навіть у найпростіших життєвих ситуаціях і рідко її хвалять. Внаслідок такого стилю виховання дитина важко спілкується з

однолітками, стає ворожою, підозрілою, похмурою, тривожною по відношенню до оточуючих, часто проявляє ознаки агресії.

3. Демократичний – характеризується врахуванням інтересів дитини; Вона включає співпрацю, взаємодопомогу, розвинену емоційну культуру, рівноправність усіх членів сім'ї, спрямовану на самостійність підлітка. Навчальний процес здійснюється злагоджено, послідовно та раціонально, завжди пояснюються причини цих звернень. Покарання використовується лише в екстремальних ситуаціях. Демократичні батьки правильно скеровують поведінку дитини, дають поради і пропозиції, хвалять і заохочують, цікавляться думками, інтересами та захопленнями дитини. Вони дають лише загальні інструкції, не підключаючи дитину до детальних інструкцій. Це сприяє розвитку самостійності, самоконтролю, відповідальності, ініціативи та активності і, як наслідок, допомагає підлітку краще адаптуватися до мінливих умов середовища.

Аналізуючи девіантну поведінку, важливо також враховувати, що вона розглядається в широкому і вузькому значеннях. У загальному вигляді девіантну поведінку можна визначити як різноманітні дії, що не відповідають нормам і соціальним стереотипам усталеним у даному суспільстві. При цьому підході необхідно розрізняти позитивне і негативне відхилення.

Позитивна девіація – це відхилення в поведінці, яке багатьма сприймається як незвичне, дивне, але в той же час зазвичай не викликає несхвалення. До них належать героїчні вчинки, жертвність, відданість комусь або комусь, надзвичайна наполегливість, підвищена жалість чи співчуття тощо.

З іншого боку, негативне відхилення є реакцією більшості людей на несхвалення або осуд. Це включає тероризм, вандалізм, крадіжки, державну зраду, жорстоке поводження з тваринами тощо.

Девіантна поведінка у вузькому розумінні означає будь-яке негативне і несхвалене відхилення від загальноприйнятих норм.

1.3. Психологічні особливості підліткового віку, котрі впливають на формування девіантної поведінки

Підлітковий або середній шкільний вік є одним із етапів становлення особистості. Це період, коли особливо активно розвивається духовне багатство людини, її моральна чистота, фізична досконалість, готовність до праці та здатність до активного громадського життя.

Формування особистості – це процес становлення особистості під впливом суспільних відносин, у які вона вступає; оволодіння людиною інформаційною системою, уявленнями про світ, діловими навичками [31].

Підлітковий вік – це один із найскладніших періодів розвитку людини. Незважаючи на свою відносну короткочасність, він багато в чому визначає все подальше життя особистості. Розвиток характеру людини та інших основних елементів відбувається в підлітковому віці. Такі фактори: перехід від дорослого дитинства до самостійності, перехід від звичайного навчання до іншої соціальної діяльності та швидка статево-фізіологічна перебудова організму – роблять підлітка особливо вразливим до негативних впливів соціуму. При цьому слід враховувати також прагнення підлітка бути вільним від опіки та контролю родичів, учителів та інших дорослих. Це прагнення часто призводить до недоліків у вихованні підлітків, оскільки з їх сторони відбувається заперечення цінностей і стандартів життя старшого покоління. У цьому контексті особливого значення набувають несумісні стосунки в сім'ї та зростання розлучень.

Одним із кризових етапів становлення особистості є підлітковий вік, який характеризується кількома специфічними особливостями: радикальними змінами у системі свідомості, діяльності та взаєминах. Цей віковий етап характеризується швидким зростанням та формуванням організму у процесі статевої зрілості, що істотно позначається на психологічних особливостях підлітка.

Однією з причин поведінкових відхилень є ігнорування особливих умов підліткового віку та недооцінка глибоких вікових протиріч у розвитку підліткового віку.

У підлітковий період відбувається значний стрибок у психологічному розвитку, починається процес становлення самооцінки та формуються шляхи самовиховання, аналізуючи моральні стосунки між людьми, підліток висуває певні вимоги до оточуючих та до себе. Підлітковий вік характеризується такими протиріччями:

- з одного боку, та нездатністю розібратися в складних життєвих ситуаціях, з іншого боку, непримиренність до зла і несправедливості, готовність боротися з найменшими відхиленнями від істини;
- підліток прагне до ідеалу та хоче бути хорошим, але при цьому не любить виховання та повчання;
- бажання самоутвердитися і недосягнення цього;
- велика потреба в отриманні поради та допомоги від дорослих, і – небажання звертатись до старших;
- протиріччя між кількістю бажань, з одного боку, і обмеженістю сил, досвіду і можливостей для їх реалізації, з іншого;
- неприйняття авторитетів, захоплення ідеалами та сумнів у тому, що ідеал може існувати в реальному житті [55].

Головне протиріччя підліткового віку – це бажання стати дорослим і нездатність цього адекватно досягти. Це протиріччя розуміється як прагнення підлітка до самоутвердження. У сучасного підлітка відсутні бажання для самореалізації та самостійності в суспільно корисній діяльності, тому він прагне проявити себе в асоціальній діяльності.

Прагнення стати і бути дорослим є основною рисою підлітка, яка визначає спрямованість та зміст соціальної активності, систему прагнень і переживань, виражається у новій життєвій позиції по відношенню до людей і навколишнього середовища [2].

У соціальній активності підлітки прагнуть використовувати форми поведінки та відносини з однолітками, які характерні для дорослих. Для підлітка дуже важливо, щоб дорослі ставилися до нього як до рівного їм. Тоді, це призводить до підвищення самооцінки, а до підлітків, як до маленьких дітей, може зашкодити адекватній самооцінці. В результаті чого, виникає багато конфліктних ситуацій, які призводять до різноманітних форм протесту (непокора, упертість, негативізм, опір педагогічному впливу).

Зазначені протиріччя призводять до неадекватної поведінки та відхилень від норм морального розвитку.

Неадекватна поведінка може бути ознакою так званої дорослості: палінням, вживанням алкоголю, лихослів'я, аморальністю тощо. Дорослі своїми неадекватними діями (жорстокістю, брутальністю тощо) можуть створити глибоку травму в психіці дитини, що призведе до відчуження, яке потім нелегко усунути. У таких випадках моральні відносини порушуються.

Підліток відчуває напругу у відносинах з дорослими та у бажанні подолати чи компенсувати свій комплекс неповноцінності, але йому складно знайти для цього достатньо засобів. Якщо в цей момент дорослі не виявляють чуйності до підлітка, можуть виникнути гострі, тривалі конфлікти. Виникають негативні емоційні переживання і відповідні форми поведінки: агресивність, упертість, негативізм, замкнутість, емоційна нестійкість.

Ю. Гімаєва вказує на зв'язок емоційних переживань дитини з незадоволеністю основних потреб підлітка або конфліктом між ними:

- потреба в позитивній оцінці з боку дорослих;
- потреба в самоповазі;
- потреба в спілкуванні з однолітками;
- прагнення до досягнення позитивного статусу в міжособистісних стосунках в колективі [15].

При невдалій спробі їх задовольнити у дитини може виникнути психологічно травмуюча ситуація, яка стає ситуацією, в якій життєво важливі соціальні потреби не можуть бути задоволені без психологічної допомоги.

Підлітковий вік важкий не тільки через перераховані вище особливості. Для цього періоду характерні суперечності у фізичному розвитку (диспропорційність, інтенсивний ріст органів, некоординованість рухів), які викликають відчуття скутості, особливо у дівчаток. Підлітковий вік сильно впливає на поведінку, особливо коли життя молодшої людини не організоване належним чином, а розумові запити примітивні. Поведінка учня відхиляється від моральних норм, принципи та інтереси набувають спотворених, що створює сприятливі умови для асоціального розвитку (розхлябаність, скритність, афективність).

Підвищена емоційна лабільність, крихкість є особливістю цього вікового періоду. Характер переважаючих переживань часто визначає характер довготривалих поведінкових реакцій.[26]

Специфічні поведінкові реакції підлітків включають: реакцію емансипації; реакцію групи однолітків; реакцію хобі; реакції, викликані сексуальним бажанням.

Слід враховувати, що підліток зі слабким виховним контролем через емоційно-навмисну незрілість, готовність до розкнутості та наслідувальних реакцій може легко потрапити під вплив асоціальних елементів, які оманливими діями приховують свою справжню сутність. Залучення підлітка до асоціальних елементів може визначатися підвищеною готовністю до поведінкових негативних реакцій.

Встановлено, що основною причиною, яка призводить до девіації в поведінці, є порушення взаємин учня з класом, його замкнутість у колективі, емоційна напруженість, що змушує дитину шукати інше співтовариство однолітків і навіть старших школярів, для можливості утвердитись і реалізувати себе як особистість [43]. Велике занепокоєння викликає те, що ізольовані діти, яких не приймають у групи однолітків, збільшують кількість дітей-правопорушників. В групах асоціальної спрямованості самоствердження відбувається неадекватними засобами, підлітки задовольняють свої потреби через спілкування.

Підлітки звикають до своєї негативної позиції в соціумі, родині, навчальному закладі, до неуспішності, втрачають впевненість у собі та у своїх силах і навіть починають проявляти негативні вчинки та недоліки. Для виправлення цих недоліків, як зазначав Т.І. Доцевич, необхідно перебудувати своє ставлення до себе та оточуючих, створити ситуації, які дозволять розкрити позитивні риси особистості. [23]

Вплив на дітей повинен проходити у співпраці родини зі школою, тоді ці зусилля будуть сприяти нормалізації сімейних стосунків та створюватимуть позитивний психологічний клімат в учнівських колективах.

Слід підкреслити, що дружба між однолітками відіграє важливу роль у житті підлітка та визначає його емоційний стан, ціннісні орієнтації, спрямованість розвитку особистості. Якщо вчитель перешкоджає, наприклад, заважає дітям товаришувати, нав'язує підлітку соціальне середовище або негативно говорить про нього в присутності друзів, це, природно, викличе опір. Особливим вираженням такого конфлікту є характерні для цього віку (реакції емансипації, групування), які можуть призводити до негативних наслідків: втечі з дому, негативізму, недовіри та опору дорослим.

Якщо в навчальному середовищі немає консенсусу, якщо немає єдності дій, а вчителі проявляють ворожість один до одного, позитивний вплив на учнів зменшиться.

Найбільш поширеним є «конфлікт поколінь», який виникає внаслідок контролю батьків за поведінкою та вчинками підлітка та надмірної опіки. Підлітки дуже болісно відчують відсутність спілкування з однолітками, з якими у них склалися стабільні та емоційно важливі стосунки. Діти також важко сприймають зміну звичних умов життя: переїзд в інше місто, перехід до іншого навчального закладу.

Адаптивні реакції у вигляді конфлікту виникають при появі нових однокласників, вчителів, сусідів та пов'язані з власним комплексом неповноцінності. Часто він виникає при неможливості засвоїти програмний матеріал, під час спеціальних «педагогічних промов» вчителів, зауважень і

покарань батьків. Комплекс неповноцінності іноді викликаний деякими фізичними особливостями підлітка: дефектом мови, зовнішності, що викликає знущання з боку однолітків. Щоб проявити себе, підліток часто вступає в асоціальні компанії або починає вживати алкоголь. Психічна травма може бути наслідком неправдивих звинувачень у певній поведінці; розголошенні якихось таємниць; відторгненні кохання.

Не лише вікові особливості, а й умовами, в яких формується особистість підлітка, впливають на відхилення в поведінці школярів.

Найбільше і найчастіше дитина задовольняє свої базові потреби у сім'ї, а саме, матеріально-побутові, потреби в співчутті, емоційній підтримці та прийнятті. Незадоволення цих потреб викликає тривогу, нервово-психічні розлади, розлади поведінки [10].

Внаслідок неправильного розвитку сімейних стосунків, недоліків сімейного виховання, нездорових стосунків у родині дитина засвоює негативні моделі поведінки, можливий розвиток спотворених моральних уявлень, спонтанна участь у конфліктах, стрес, який викликаний негативними переживаннями. Ці ситуації призводять до затримки психічного розвитку, неврозів та замкнутості.

Якщо всі члени сім'ї пов'язані теплими емоційними стосунками, то несприятливе середовище (асоціальне) не справить на підлітка такого деформуючого впливу, як, наприклад, на підлітка з негативною, незлагодженою сім'єю. До дезадаптивних сімей відносяться неповні сім'ї, сім'ї з вітчимою або мачухою, які не можуть встановити емоційний контакт з дитиною. У таких сім'ях спостерігається надмірне домінування одного з членів сім'ї, відсутня взаємодопомога у вирішенні життєвих проблем, часто виникають конфлікти. [24]

Девіантна (асоціальна чи аморальна) поведінка дорослих є небезпечною та негативно впливає на життя підростаючого покоління, коли дитина наслідує дорослих, вчиться аморальним стосункам і може вирости аморальною. Цього може не статися, оскільки на вибір моральної поведінки дитини впливають як

сім'єю, так і іншими факторами, такі як шкільний колектив, вчителі, соціум. Дуже часто на вибір поведінки впливають обставини. Так формується роздвоєння особистості, що представляє собою вищий рівень аморальності, тобто здатність до пристосування. Дитина виконує тільки ті вимоги, які в даному випадку їй вигідно виконувати.

Негативне ставлення дорослих до моральних цінностей та їх асоціальна поведінка шкідливі для виховання, головним чином тому, що вони сприяють створенню умов для розвитку порушень поведінки дитини.

Нездатність батьків виступати повноцінним зразком відповідальної поведінки, ухилення дитини від функцій соціального контролю призводить до збоїв у розвитку дитини. Підліток розширює своє коло спілкування, інтенсивно опановує різні соціальні ролі і тому потребує допомоги батьків для пояснення явищ суспільного життя і формування свого ставлення до них.

Виховний вплив батьків та родичів у підлітковому віці є одним із визначальних чинників формування певної поведінкової реакції та стереотипізації характерних рис особистості.

Таким чином, можна виділити такі особливості підліткового віку, які є групою факторів ризику розвитку асоціальної поведінки: підвищений егоцентризм; потяг до протистояння, протесту, боротьби з виховним авторитетом; підвищене бажання стати дорослим і бути незалежним від сім'ї; незрілість моральних переконань; гіперчутлива реакція на зміни в період статевого дозрівання; схильність до перебільшення ступеня складності проблем; криза ідентичності; негативна або деформована самооцінка; гіпертрофічні поведінкові реакції; подолання стратегій пасивного допінгу для подолання викликів. [34]

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Методика, організація, процедура дослідження

Наше дослідження спрямоване на вивчення психологічних причин дезадаптації у підлітковому віці та їх вплив на симптоми девіантної поведінки. Психологічні причини дезадаптації пов'язані з міжособистісних характеристиках підлітків: висока тривожність, низька успішність і самооцінка, низький соціальний статус у класі.

Дослідження проводилось на базі ЗЗСО ліцею №1 м. Ковеля. У дослідженні брало участь 44 підлітки віком 12-16 років, з них 30 учні 8-х класів (13 хлопців, 17 дівчат) та 14 учнів 10-х класів (5 хлопців, 9 дівчат).

У нашому дослідженні для досягнення мети ми поставили такі завдання: визначити рівень невротизації, шкільної тривожності та переживання соціального стресу підлітками, знайти зв'язок між причинами дезадаптації та виникненням девіантної поведінки у дітей підліткового віку.

У дослідженні використовувалися такі методики:

- Методика Філіпса для діагностики рівня шкільної тривожності.
- Методика діагностики рівня невротизму Л. Вассермана.
- Методика вивчення схильності до девіантної поведінки М. Горської.

1. Дослідження шкільної тривожності підлітків за методикою Філіпса (Додаток А)

Тест складається з 58 питань. Кожне запитання вимагає однозначної відповіді «так» чи «ні».

При обробці результатів підраховуються відповіді на питання, які не відповідають ключу теста, що визначає прояв тривожності.

Наступний етап підрахунку результатів за методикою Філіпса: визначаємо рівень тривожності загалом по тесту та за окремими факторами тесту.

Якщо рівень тривожності нижче 50%, то можна стверджувати, що нормальний рівень тривожності дитини у нормі. Між 50% і 75% – рівень

тривожності дитини завищений. Про високу тривожність свідчить кількість неспівпадань по факторам тесту, що перевищує 75%.

Характеристика факторів методики.

1. Загальношкільна тривожність – нормальний емоційний стан дитини в школі. Він може бути позитивним на фоні загальної високої тривожності. Це означає, що дитина почувається в школі впевнено та досить спокійно, хоча загалом емоційно нестійка. Можливе і протилежне: дитина почувається в школі некомфортно, хоча загалом спокійна та емоційно стабільна.

2. Переживання соціального стресу – це емоційний стан дитини, в якому розвиваються соціальні контакти (насамперед з однолітками).

3. Фрустрація потреби в досягненнях – це негативний психологічний фон, який не дозволяє дитині задовольнити потребу в досягненнях і досягти високих результатів.

4. Страх самовираження – негативні емоційні переживання, що виникають у дитини в ситуаціях, які допомагають показати свої здібності та можливості.

5. Страх перед перевіркою знань – занепокоєння щодо перевірки знань, успішності та результатів навчання, особливо в ситуаціях публічного виступу (це характерно для невстигаючих учнів).

6. Страх не відповідати очікуванням інших – тривожна орієнтація на значущих інших при оцінці своїх результатів, думок та вчинків. Сильні переживання щодо суджень оточення та очікування негативних суджень.

7. Низька фізіологічна стійкість до стресу – особливість психологічної спрямованості, яка знижує адаптацію дитини до стресових ситуацій, підвищує ймовірність неадекватної, деструктивної реакції на тривожні фактори середовища.

8. Проблеми та страхи щодо відносин з учителями – загальний негативний емоційний фон у стосунках з дорослими в школі, що знижує успішність дитини у навчанні.

2. Методика Л.І. Вассермана (Додаток Б) для діагностики рівня невротизму складається з 40 тверджень. Методика призначена для діагностики рівня невротизації особистості. Питання для визначення рівня невротизму в даній методиці є орієнтовними. Підлітки повинні ознайомитися з судженнями та ситуаціями, обравши відповіді «так» чи «ні».

Високий рівень невротизації означає виражене емоційне збудження, що веде до негативних переживань (тривога, напруженість, неспокій, розгубленість, дратівливість); безініціативність, що породжує переживання незадоволеності бажань; «Езопова» особистісна орієнтація призводить до іпохондричної одержимості тілесними відчуттями та особистісними недоліками; труднощі в спілкуванні; соціальна сором'язливість і залежність.

Низький рівень невротизації свідчить про: емоційну стабільність; позитивні переживання (спокій, оптимізм); ініціативу; почуття власної гідності; незалежність, соціальна сміливість; легкість у спілкуванні.

3. Методика вивчення схильності до девіантної поведінки (Додаток В) складалася з 40 тверджень.

Інструкція: Зараз вам зачитують твердження, кожне з них буде оцінено за таким принципом: якщо твердження вас влаштовує – 2 бали, якщо частково влаштовує – 1, якщо зовсім не влаштовує – 0 балів.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів

Для зручності обрахунку результатів, ми розділили підлітків по класам. В майбутньому це допоможе нам зробити висновки та об'єднати результати у відсотковому еквіваленті.

Таблиця 2.1.

Результати досліджень за методикою Філіпса у визначенні рівня шкільної тривожності підлітків 8 класу (12-14 років)

«сирі» бали										
№	Ініціали	Привожність у школі E=22	Соціальний стрес E=11	Фрустрація в досягненні успіху E=13	Страх самовираження E=6	Страх перевірки знань E=6	Страх не відповідати очікуванням інших E=5	Низька опірність стресу E=5	Страх у відносинах з вчителями E=8	Загальна кількість E=58
1	Д. Б.	4	4	4	0	1	4	0	3	20
2	М. З.	8	4	6	2	2	4	1	4	31
3	Д. Р.	8	4	5	1	1	4	1	3	27
4	В. К.	1	4	6	2	1	3	1	2	20
5	М. О.	6	4	3	0	2	2	0	4	21
6	О. Р.	5	3	4	1	3	3	0	5	24
7	В. Л.	3	4	4	2	1	3	0	3	20
8	Д. Д.	5	9	6	4	2	1	1	4	32
9	М. П.	5	4	6	2	3	1	0	5	26
10	Я. З.	3	5	2	1	1	0	0	2	14
11	Р. Б.	7	3	6	1	2	3	1	4	27
12	Н. М.	10	3	5	1	0	4	2	5	30
13	Н. К.	8	4	5	2	4	2	0	5	30
14	Н. Г.	4	9	9	4	1	3	1	2	33
15	А. Д.	5	5	3	3	4	3	3	3	29
16	А. М.	8	6	6	4	2	3	1	3	33
17	Д. А.	4	8	5	2	2	4	1	2	28

18	В. О.	6	6	2	3	2	0	1	4	24
19	Р. Н.	3	8	7	3	1	2	2	3	29
20	Д. В.	6	4	5	4	4	1	2	5	31
21	О. М.	7	5	2	3	0	3	1	3	24
22	М. З.	3	3	5	2	2	0	2	4	21
23	В. В.	7	4	4	3	4	1	3	2	28
24	Ю. Б.	5	2	3	2	1	1	2	3	19
25	Ю. С.	3	4	5	3	4	3	3	4	29
26	С. М.	8	4	5	2	2	2	2	3	29
27	М. К.	5	5	2	3	0	2	3	4	24
28	В. Г.	4	4	4	1	1	2	1	5	22
29	Ю. С.	7	3	3	4	3	2	1	3	26
30	Н. Б.	6	4	5	2	2	1	2	5	27

Таблиця 2.2.

Результати досліджень за методикою Філіпса у визначенні рівня шкільної тривожності підлітків 10 класу (16-17 років)

«сирі» бали										
№	Ініціали	Тривожність у школі E=22	Соціальний стрес E=11	Фрустрація в досягненні успіху E=13	Страх самовираження E=6	Страх перевірки знань E=6	Страх не відповідати очікуванням інших E=5	Низька опірність стресу E=5	Страх у відносинах з вчителями E=8	Загальна кількість E=58
1	С. О.	2	4	2	0	1	2	1	3	15
2	М. К.	4	3	4	2	3	4	1	4	25
3	А. Ж.	8	5	3	1	2	4	0	3	26
4	І. С.	4	4	6	3	1	4	1	3	26
5	В. П.	3	2	2	1	2	0	0	4	14
6	А. Я.	6	3	5	1	2	3	2	5	27
7	Р. К.	7	4	4	2	1	3	2	3	26

8	В. В.	5	4	3	4	2	1	1	4	24
9	О. Г.	4	4	2	2	3	1	3	1	20
10	Б. Г.	5	5	2	1	1	2	0	2	18
11	Я. Д.	7	3	6	1	2	3	1	4	27
12	О. Л.	9	3	4	2	2	4	2	5	31
13	С. В.	2	4	3	2	2	2	1	3	32
14	Ю. С.	4	3	3	4	1	3	1	2	21

Підрахунок «сирих» балів переводимо у відсотки для кожного підлітка по кожному фактору методики.

Критерії оцінки у відсотках від отриманих результатів поділяються наступним чином:

0 - 19% – низький рівень тривожності;

21 - 51% – середній рівень;

52 - 80% – високий рівень;

81 - 100% – це дуже високий рівень.

Таблиця 2.3.

Відсоткові показники тривожності підлітків 8 класу (12-14 років)

№	Ініціали	Тривожність у школі E=22	Соціальний стрес E=11	Фрустрація в досягненні успіху E=13	Страх самовираження E=6	Страх перевірки знань E=6	Страх не відповісти очікуванням інших E=5	Низька омірність стресу E=5	Страх у відносинах з вчителями E=8	Загальна кількість E=58
1	Д. Б.	18	36	30	0	16	80	0	37	34
2	М. З.	36	36	46	33	33	80	20	50	53
3	Д. Р.	36	36	38	16	16	80	20	37	46
4	В. К.	4	36	46	33	16	60	20	25	34
5	М. О.	27	36	23	0	33	40	0	50	36
6	О. Р.	22	27	30	16	50	60	0	62	41
7	В. Л.	13	36	30	33	16	60	0	37	34

8	Д. Д.	22	81	46	66	33	20	20	50	55
9	М. П.	22	36	46	33	50	20	0	62	44
10	Я. З.	13	45	15	16	16	0	0	25	24
11	Р. Б.	31	27	46	16	33	60	20	50	51
12	Н. М.	45	27	38	16	0	80	40	62	51
13	Н. К.	36	36	38	33	66	40	0	62	51
14	Н. Г.	15	81	69	66	16	60	20	62	56
15	А. Д.	22	45	23	50	66	60	60	37	50
16	А. М.	36	54	46	66	33	60	20	37	56
17	Д. А.	18	72	38	33	33	80	20	25	48
18	В. О.	27	54	15	50	33	0	20	50	41
19	Р. Н.	13	72	53	50	16	40	40	37	50
20	Д. В.	27	36	38	66	66	20	40	62	53
21	О. М.	31	45	15	50	0	60	20	37	41
22	М. З.	13	27	38	33	33	0	40	50	36
23	В. В.	31	36	30	50	66	20	60	25	48
24	Ю. Б.	22	18	23	33	16	20	40	37	32
25	Ю. С.	13	36	38	50	66	60	60	50	50
26	С. М.	36	36	38	33	33	40	40	37	50
27	М. К.	22	45	15	50	0	40	60	50	41
28	В. Г.	18	36	30	16	16	40	20	62	37
29	Ю. С.	31	27	23	66	50	40	20	37	44
30	Н. Б.	27	36	38	33	33	20	40	62	46

Таблиця 2.4.

Відсоткові показники тривожності підлітків 10 класу (16-17 років)

№	Ініціали	Тривожність у школі E=22	Соціальний стрес E=11	Фрустрація в досягненні успіху E=13	Страх самовираження E=6	Страх перевірки знань E=6	Страх не відповідати очікуванням інших E=5	Низька опірність стресу E=5	Страх у відносинах з вчителями E=8	Загальна кількість E=58
1	С. О.	9	36	15	0	16	40	20	37	25
2	М. К.	18	27	30	33	50	80	20	50	43
3	А. Ж.	36	45	23	16	33	80	0	37	44
4	І. С.	18	36	46	50	16	80	20	37	44
5	В. П.	13	18	15	16	33	0	0	50	24
6	А. Я.	27	27	38	16	33	60	40	62	46
7	Р. К.	31	36	30	33	16	60	40	37	44
8	В. В.	22	36	23	66	33	20	20	50	41
9	О. Г.	18	36	15	33	50	20	60	12	34
10	Б. Г.	22	45	15	16	16	40	0	25	31
11	Я. Д.	31	27	46	16	33	60	20	50	46
12	О. Л.	40	27	30	33	33	80	40	62	53
13	С. В.	9	36	23	33	33	40	20	37	32
14	Ю. С.	18	27	23	66	16	60	20	25	36

Оскільки ми досліджували загальні характеристики тривожності підлітків, то для визначення шкільної тривожності, ми об'єднали отримані результати учнів 8 та 10 класів за методикою Філіпса. Отримані дані наведені в таблиці 2.5. та на Рис. 2.1.

Таблиця 2.5.

Кількісний зв'язок між факторами тривожності в учнів 8 та 10 класів

100%	Тривожність у школі	Соціальний стрес	Фрустрація в досягненні успіху	Страх самовираження	Страх перевірки знань	Страх не відповідати очікуванням інших	Низька опірність стресу	Страх у відносинах з вчителями
0-20	39	4	19	30	29	27	66	2
21-51	61	84	77	52	50	23	23	75
52-80	0	6	4	18	21	50	11	23
81-100	0	4	0	0	0	0	0	0

За методикою діагностики шкільної тривожності Філіпса ми визначили, які фактори тривожності є домінуючими у підлітків під час навчання в школі.

Варто зазначити, що підлітки відчувають дуже високий рівень лише соціального стресу (4%), оскільки жодна інша шкала не досягає такого показника. Виходячи з цього, можна сказати, що підлітки, насамперед, мають проблеми з налагодженням процесу спілкування з однолітками, відчувають певний дискомфорт перед вчителями, важко спілкуються з батьками. Ступінь страху не відповідати очікуванням інших досягла високого рівня (50%). Ця шкала приховує невпевненість дитини в юності, учень боїться бути погано оціненим, довіряє думці інших, залежний від оточення. Результати інших факторів методики вказують на середній та низький рівні тривожності.

Також можна констатувати, що шкільна тривожність учнів 8 класу перевищує 50%, це свідчить про емоційну слабкість учнів та проблеми з включенням їх у життя школи.

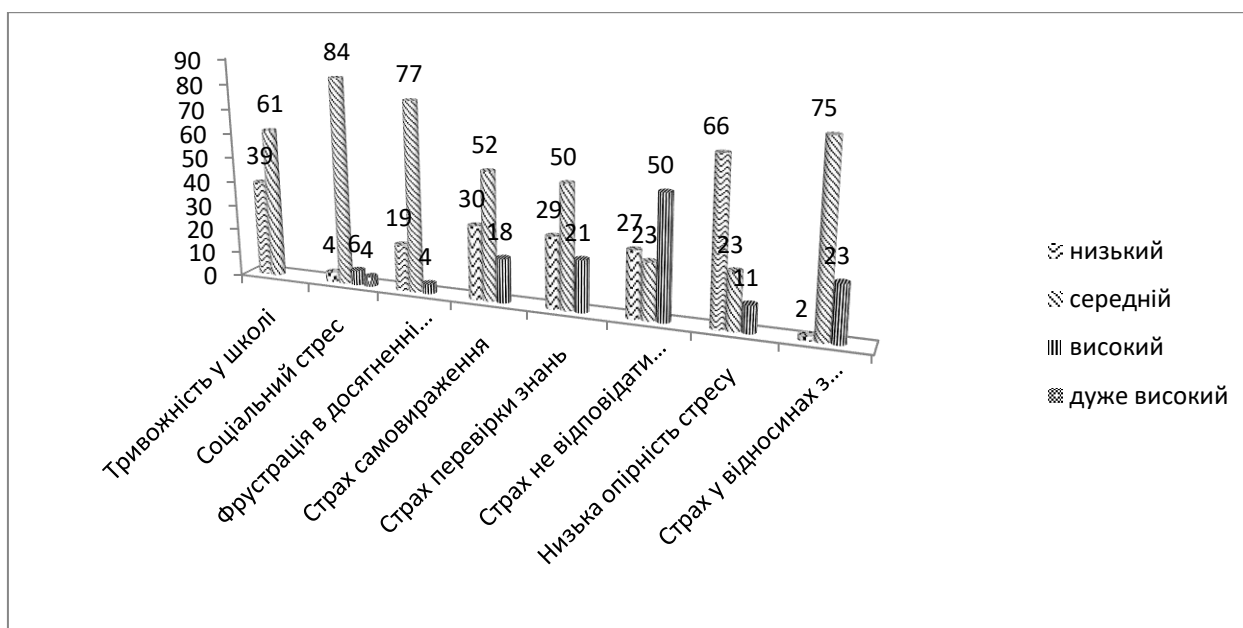

Рис. 2.1. Узагальнення результатів тривожності за методикою Філіппа

Результати дослідження невротизму у підлітків 8 та 10 класів занесено у таблиці та графічно зображено на рисунках.

Таблиця 2.6.

Аналіз результатів за методикою Л.І. Вассермана діагностики рівня невротизму учнів 8 класу (12-14 років)

№	Ініціали	Кількісний показник	Рівень невротизації
1	Д. Б.	10	Середній рівень
2	М. З.	24	Високий рівень
3	Д. Р.	5	Низький рівень
4	В. К.	18	Середній рівень
5	М. О.	12	Середній рівень
6	О. Р.	8	Низький рівень
7	В. Л.	5	Низький рівень
8	Д. Д.	5	Низький рівень
9	М. П.	11	Середній рівень

10	Я. З.	15	Середній рівень
11	Р. Б.	8	Низький рівень
12	Н. М.	19	Середній рівень
13	Н. К.	8	Низький рівень
14	Н. Г.	8	Низький рівень
15	А. Д.	12	Середній рівень
16	А. М.	6	Низький рівень
17	Д. А.	10	Середній рівень
18	В. О.	9	Низький рівень
19	Р. Н.	8	Низький рівень
20	Д. В.	9	Низький рівень
21	О. М.	5	Низький рівень
22	М. З.	7	Низький рівень
23	В. В.	11	Середній рівень
24	Ю. Б.	6	Низький рівень
25	Ю. С.	9	Низький рівень
26	С. М.	13	Середній рівень
27	М. К.	9	Низький рівень
28	В. Г.	8	Низький рівень
29	Ю. С.	5	Низький рівень
30	Н. Б.	5	Низький рівень

Отже, ми підраховували результати учнів 8 класу, визначили рівень невротизації підлітків та графічно зобразили інтерпретовані результати на рисунку 2.2.

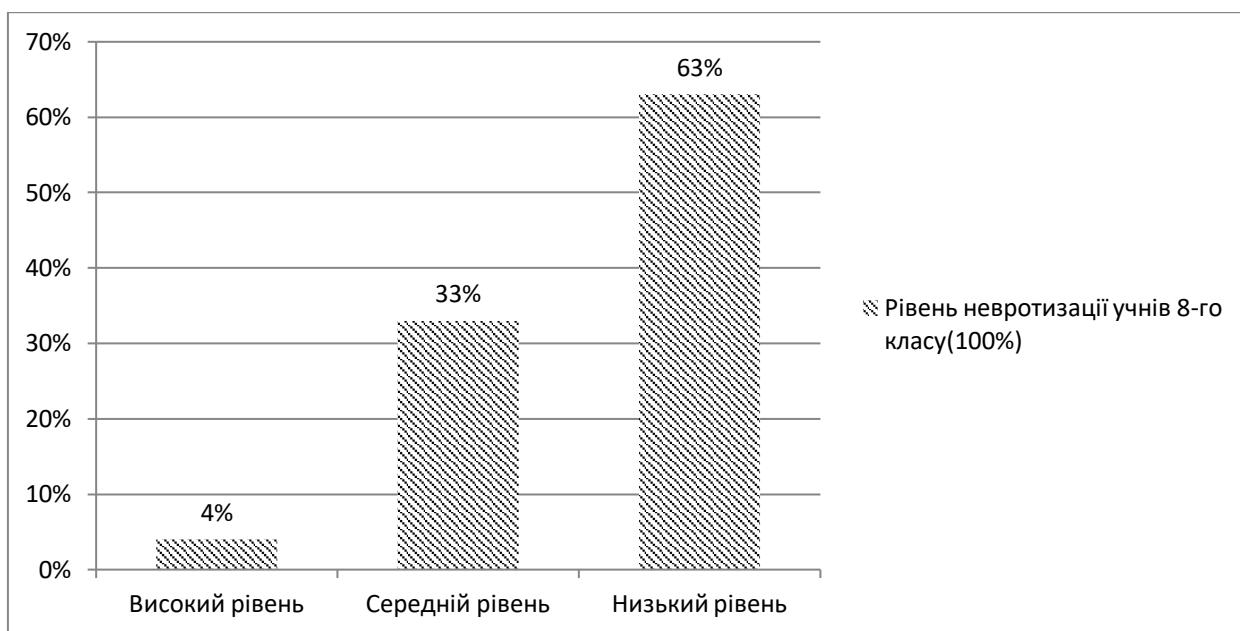

Рис. 2.2. Відсоткові показники рівня невротизації підлітків 8 класу за методикою Л.І. Вассермана

Таблица 2.7.

Аналіз результатів за методикою Л.І. Вассермана діагностики рівня невротизму учнів 10 класу (16-17 років)

№	Ініціали	Кількісний показник	Рівень невротизації
1	С. О.	5	Низький рівень
2	М. К.	7	Низький рівень
3	А. Ж.	11	Середній рівень
4	І. С.	5	Низький рівень
5	В. П.	7	Низький рівень
6	А. Я.	9	Низький рівень
7	Р. К.	12	Середній рівень
8	В. В.	5	Низький рівень
9	О. Г.	5	Низький рівень
10	Б. Г.	6	Низький рівень
11	Я. Д.	4	Низький рівень

12	О. Л.	4	Низький рівень
13	С. В.	10	Середній рівень
14	Ю. С.	5	Низький рівень

Підраховувавши результати десятикласників, ми отримали наступні дані, наведені на рисунку 2.3. Це дає змогу зручніше оцінювати показники та узагальнювати проведені обрахунки.

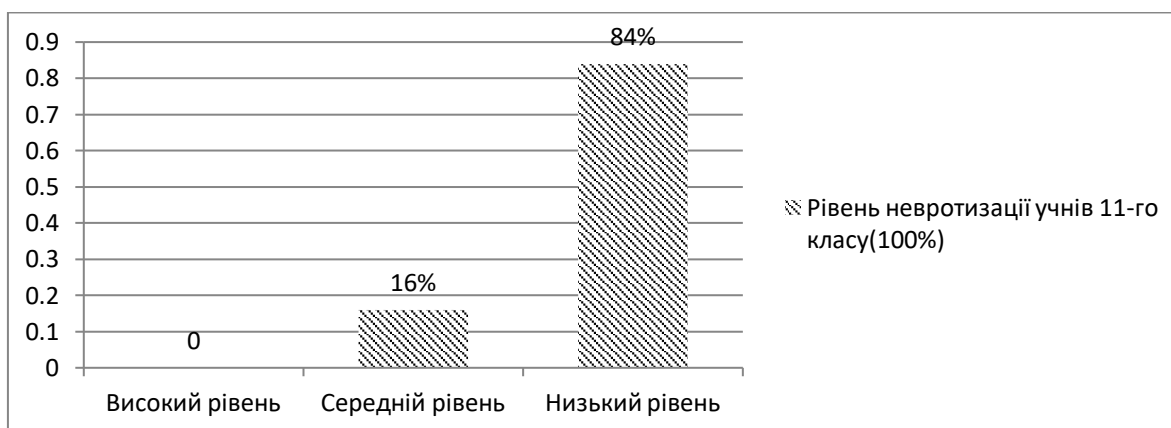

Рис 2.3. Відсоткові показники рівня невротизації підлітків 10 класу за методикою Л.І. Вассермана

Результати дослідження невротизації за методикою Л.І. Вассермана переведені у відсоткові показники, узагальнені та внесені у спільну таблицю 2.8. для зручності підготовки висновку.

Таблиця 2.8.

Узагальнені результати дослідження рівня невротизації учнів 8 та 10 класів за методикою Л.І. Вассермана

	8 клас	10 клас
Високий рівень	4	0
Середній	33	16
Низький рівень	63	84

Підсумовуючи отримані результати рівня невротизації за методикою Л.І. Вассермана можна констатувати, що порівняльні кількісні показники 8 та 10

класів, вказують на переважання невротизму у підлітків, які навчаються у восьмому класі. Ці учні мають високий рівень невротизації (4%), і в цьому випадку можна говорити про виражене емоційне збудження внаслідок виникнення негативних переживань (тривоги, напруженості, хвилювання, розгубленості, дратівливості). Такі підлітки мають комунікативні труднощі та відчувають соціальну залежність. У підлітків десятого класу високого рівня невротизму не виявлено.

Високі показники низького рівня невротизму в обох класах вказують на те, що підлітки у процесі соціалізації зможуть зберегти ініціативу, оптимізм та соціальну сміливість.

Таблиця 2.9.

**Результати методики визначення схильності до девіантної поведінки
підлітків 8 класу (12-14 років)**

№	Ініціали	Шкала тривожності	Шкала фрустрації	Шкала агресії	Шкала ригідності	Загальна сума балів
1	Д. Б.	7	12	13	14	46
2	М. З.	16	14	4	12	46
3	Д. Р.	5	4	5	12	26
4	В. К.	6	9	12	16	43
5	М. О.	7	10	12	14	44
6	О. Р.	6	4	12	2	24
7	В. Л.	4	10	19	10	43
8	Д. Д.	9	7	15	11	42
9	М. П.	12	12	14	11	49
10	Я. З.	11	8	14	12	45
11	Р. Б.	3	6	9	12	30
12	Н. М.	9	9	10	13	41

13	Н. К.	8	8	12	8	36
14	Н. Г.	3	3	7	6	19
15	А. Д.	9	10	10	13	42
16	А. М.	3	3	5	6	17
17	Д. А.	5	7	8	10	30
18	В. О.	2	4	5	8	19
19	Р. Н.	3	4	4	6	17
20	Д. В.	9	8	3	10	30
21	О. М.	3	3	3	8	27
22	М. З.	5	6	8	7	26
23	В. В.	4	3	3	5	15
24	Ю. Б.	3	3	3	5	14
25	Ю. С.	4	4	5	6	19
26	С. М.	8	6	9	11	34
27	М. К.	7	5	4	7	23
28	В. Г.	5	5	5	5	20
29	Ю. С.	6	4	3	10	23
30	Н. Б.	4	3	3	7	17

За результатами дослідження, проведеного за методикою дослідження схильності до девіантної поведінки, виявлено, що в учнів 8 класу загалом переважає низький рівень (60-70%) вираження за всіма шкалами. Слід також зазначити, що варіабельність серед тих, хто отримав середній рівень експресії за всіма шкалами, становила від 13% до 23%, 7% восьмикласників мали високий рівень тривожності, 20% за шкалою фрустрації, 13% за шкалою агресії та 17% – за шкалою ригідності, тому у цих учнів є певна орієнтація на перешкоди, які зумовлені фрустрацією та застряганням у досягненні мети. У мінливих умовах досягнення мети, таким чином, лідерські бажання призводять до прояву агресії або занепокоєння.

Рис 2.4. Схильність до девіантної поведінки в учнів 8 класу.

Виходячи з графічного зображення результатів за методикою схильності до девіантної поведінки учнів 8 класу, можемо констатувати, що дуже високий рівень агресії (4%), що свідчить про підвищення психологічної активності підлітків, яке може призводити до застосування сили до інших однокласників.

Таблиця 2.10.

Результати методики визначення схильності до девіантної поведінки підлітків 10 класу (16-17 років)

№	Ініціали	Шкала тривожності	Шкала фрустрації	Шкала агресії	Шкала ригідності	Загальна сума балів
1	С. О.	5	5	8	7	25
2	М. К.	5	7	7	5	24
3	А. Ж.	7	7	5	4	23
4	І. С.	6	8	8	5	27
5	В. П.	5	4	6	5	20
6	А. Я.	8	8	8	7	31

7	Р. К.	5	5	4	4	18
8	В. В.	7	6	6	6	25
9	О. Г.	6	6	5	6	23
10	Б. Г.	8	9	7	7	31
11	Я. Д.	4	5	4	4	17
12	О. Л.	6	6	7	5	24
13	С. В.	4	5	5	7	21
14	Ю. С.	4	6	5	6	21

Відповідно до інтерпретації даних, ми досліджували прояви окремих рівнів девіантної поведінки за шкалами методики. Низький рівень переважає за всіма шкалами від 79% до 100% учнів, що свідчить про високий рівень адаптаційних можливостей учнів 10 класу, вміння спрямовувати та коригувати свої думки в потрібному руслі, вміння контролювати свою поведінку та емоції. Слід також зазначити, що за шкалою тривожності середні показники отримали 7% студентів, а за шкалою фрустрації – 21% студентів, які знаходяться у нормі.

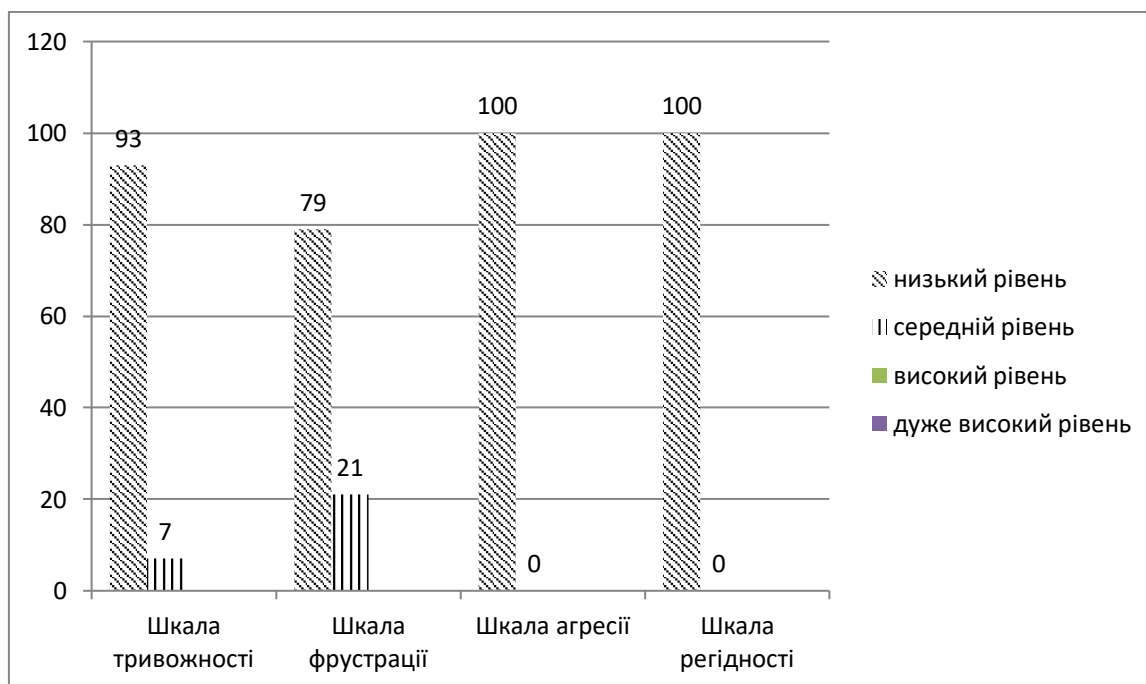

Рис. 2.5. Схильність до девіантної поведінки в учнів 10 класу

За методикою схильності до девіантної поведінки М. Горської можна також визначити рівень прояву суїцидальної поведінки, яку ми відобразили на рисунку 2.6.

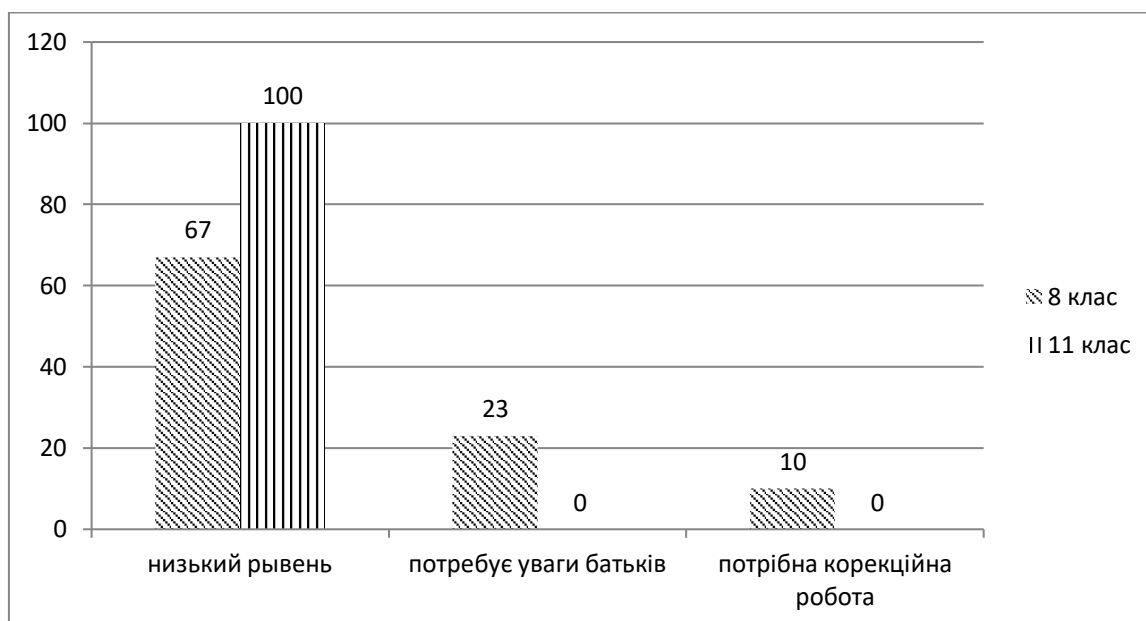

Рис. 2.6. Показник рівня схильності учнів 8 та 10 класів до суїцидальної поведінки

Проаналізувавши Рис. 2.6. можна зробити висновок, що схильність до суїцидальної поведінки є досить поширеною серед підлітків 8 класу, оскільки 10% учнів потребують корекційного впливу фахівців, 23% не вистачає уваги дорослих, а також важливо зазначити, що низьку схильність до суїцидальної поведінки виявлено у 100% учнів 10 класу та у 67% учнів 8 класу. У респондентів схильних до суїцидальної поведінки це пов'язано не з бажання покінчити життя, а з можливістю привернути до себе увагу та попросити про допомогу.

ВИСНОВКИ

Виходячи з узагальнення теоретичних та емпіричних результатів дослідження, можна зробити наступні висновки:

1. У дослідженні закладені теоретичні підходи до проблеми дезадаптованості шкільної молоді, що впливає на прояв девіантної поведінки. Теоретико-методологічний аналіз проблеми професійної свідомості в сучасній і зарубіжній психології дозволив розкрити сутність і функціональну роль шкільної дезадаптації в житті дітей підліткового віку. Отже, психічний стан дитини та психологічний контекст взаємозалежності та взаємозумовленості формується під час навчальної діяльності: «сім'я-дитина-школа», «дитина-вчитель», «дитина-однолітки».

2. Узагальнео психологічні особливості виникнення та розвитку шкільної дезадаптації у дітей підліткового віку. Визначено, що на розвиток дезадаптивної самоорганізації особистості впливають різні фактори. Детермінантами шкільної дезадаптації є психофізіологічні, психолого-педагогічні, соціально-педагогічні, соціально-психологічні, індивідуально-особистісні фактори. У підлітковому віці вони виражаються у вибіркового ставленні підлітка до навколишнього середовища, партнерів по спілкуванню, цінностей і норм, що пропонуються родиною, школою та суспільством.

3. Девіантну поведінку підлітка слід інтерпретувати як прояв форм поведінки, мислення, діяльності, що не відповідають ustalеним нормам і цінностям певного суспільства (злочинність, проституція, аморальна поведінка, пияцтво, наркоманія, самогубство тощо).

4. Невдоволення собою, неможливість досягти поставлених цілей, нерозуміння батьків і вчителів є причинами девіантної поведінки підлітків.

5. Результати емпіричного дослідження за методиками визначення рівня шкільної тривожності Філіпса, визначення рівня невротизації Л.І. Вассермана та діагностики схильності до девіантної поведінки М.Горської дозволили встановити зв'язок з дезадаптованістю підлітків у шкільному середовищі та впливом її на девіантну поведінку.

За результатами дослідження підлітки, які досягли низького або середнього рівнів дезадаптації, мають високу психологічну активність і стійкість до стресових ситуацій, що перешкоджає виникненню та розвитку девіантної поведінки.

Прояв шкільної тривожності у підлітків з високим рівнем дезадаптованості в школі виражається в страху не відповідати очікуванням, у переживанні соціального стресу та відсутності фізіологічної стійкості до стресу. Все це часто зумовлене проблемами у відносинах з вчителями, низькою пристосованістю дитини до ситуації стресогеного характеру, коли підліток орієнтується на оцінку інших стосовно себе, своїх результатів, вчинків і думок, завчасно очікуючи негативних оцінок, як результат цього, у підлітка розвиваються проблеми зі встановленням соціального контакту та збільшується рівень невротизації, який може призвести до виникнення девіантної поведінки, навіть суїцидальної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдюкова Н. В. Особливості соціалізації особистості в маргінальний період (на межі підліткового і юнацького віку). *Соціалізація особистості школяра* / за ред. Л. Е. Орбан. Івано-Франківськ. 2006. С. 26-33.
2. Абраменко В. І. Психологія кризи підліткового віку : монографія. Дніпро: Діамант, 2018. 356 с.
3. Адаптація дитини до школи / Упоряд. : С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. Київ : Мікро-СВС, 2003. 111 с.
4. Белавіна Т. І. Соціальна дезадаптація молоді: чинники та умови. Київ: ППНВ. 2004. 140 с.
5. Бех І.Д. Виховання особистості. Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь. 2003. 344 с.
6. Белавіна Т. І. Соціальна дезадаптація молоді: чинники та умови. Київ : ППНВ, 2004. 140 с.
7. Бойко І. І. Соціально-психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 243 с.
8. Бойчук В. Шкільна дезадаптація учнів 5-х класів. *Психолог*. 2008. № 35. С. 3-12.
9. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
10. Боришевський М. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості. *Початкова школа*. 2015. № 4. С. 4-9.
11. Булах І.С., Хомич Г.О., Виногородський А.М., Сабанадзе І.О. Соціально-психологічні аспекти процесу адаптації учнів : навчально-методичний посібник. Київ : Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ПереяславХмельницький державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди, 1997. 180 с.
12. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків. Київ : НПУ ім. М. П. Дрогманова, 2009. 224 с.
13. Вострокнутов Н.В. Шкільна дезадаптація: проблеми діагностики та реабілітації : монографія. Харків: Рост, 2019. 312 с.

14. Галус О. М. Історіографічна основа досліджень процесу адаптації особистості у працях вітчизняних учених-психологів. *Педагогічний дискурс*. 2013. № 15. С. 140–146.

15. Гімаєва Ю. А. Розвиток емоційної сфери учнів при переході до основної школи в умовах різних типів навчання : автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Харків, 2005. 21 с.

16. Глушко Н.В., Супрун М.О. Деадаптація підлітків: причини й наслідки. *Юридична психологія та педагогіка*. Київ, 2013. № 2. С. 30-39.

17. Гошовський Я.О. Ресоціалізація депривованої особистості. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

18. Гурлева Т.С. Розвиток автономної відповідальності у підлітка: аргументи «за». *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. №9. С. 64-68.

19. Деменко О. Ф. Особливості соціальної адаптації особистості в умовах сучасного кризового суспільства. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: зб. матеріалів IV всеукр. наук.-практ. круглого столу з міжнародною участю (м. Ірпінь, 24 квіт. 2019 р.). Ірпінь, 2019. С. 18–21.

20. Демчук О.А. Вивчення деяких індивідуальних особливостей формування стану «вивченої безпорадності» школярів підліткового віку. *Успішність 45 особистості : потенціал та обмеження* : тези доп. міжнар. наук.-практич. конф. (18 березня 2010р.). Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. С. 76-87.

21. Денисов І., Загрунний С., Луньков Д. Профілактика шкільної деадаптації підлітків засобами практичної психології. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2009. Випуск 6. Частина 1. С. 176-184.

22. Дмітрієва О. А. Психологічні аспекти адаптації учнів в процесі навчання. *Шкільному психологу усе для роботи*. 2009. № 12. С. 16-19.

23. Доцевич Т. І. Корекція порушень комунікативної діяльності дезадаптованих школярів : монографія. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка. 194 с.

24. Драгунова Т.В. Проблема конфліктів у підлітковому віці. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Сер. : Педагогічні науки. 2019. Вип. 131. С. 13-25.

25. Зданевич А.В. Як живеться підлітку? Системне дослідження процесу адаптації. *Гуманітарні науки*. 2012. № 2. С. 174-179.

26. Зімовець С. М. Запит сучасності: психологічні умови та технології формування адаптивної поведінки : монографія. Дніпро : Видавець Біла, 2019. 306 с.

27. Казміренко В. П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №6. С. 76-78.

28. Квас О.В., Бандура Г.Р. Словник із загальної психології. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені І.Я.Франка, 2010. 256 с.

29. Клименко І. Деструктивна поведінка. Медико-біологічні фактори шкільної дезадаптації. *Психолог*. 2012. № 2 (482). С. 41-43.

30. Коваленко А. Г. Психологічні проблеми соціальної регуляції поведінки підлітків. Харків : Прапор, 2009. 258 с.

31. Кондратенко М. Ю. Типологічні особливості психофізіологічного та соціального розвитку підлітків. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць КПНУ ім. І. Огієнка, Ін-т психології ім. Г.С.Костюка. 2017. Вип. 41. С. 454-463.

32. Котова І. Б., Шиянов Є. М. Особливості сучасної соціалізації підлітків. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*. Серія : Психологічні науки. 2018. Вип. 2.12. С. 5-13.

33. Коцур Н. Адаптація підлітка: психолого-педагогічні та медичні критерії. *Рідна школа*. 2008. №10. С. 38-42.

34. Маградзе М.Г. Девіантна поведінка підлітків: діагностика, корекція, профілактика : монографія. Київ : Орфей, 2018. 182 с.
35. Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І. Ф. та ін. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2015. 254 с.
36. Марисова Л. І. Психологічні основи соціальної адаптації особистості підліткового віку : автореф. дис. ... к-та психол. наук : 19.00.05 ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2011. 22 с.
37. Оржехівська В.М. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. Київ : Знання, 2000. 264 с.
38. Пихтіна Н.П., Новгородський Р.Г. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ імені М. Гоголя, 2007. 239 с.
39. Плевако О. Психолого-педагогічна характеристика старшокласників як об'єкта профілактичної роботи. *Соціальна психологія*. 2008. №5. С. 162-169.
40. Плотнікова, Н. Профілактика дезадаптації до шкільного навчання. *Психолог*. 2011. № 12. С. 15-20.
41. Ревасевич І. Психологічні концепції адаптації особистості у системному теоретичному обґрунтуванні. *Психологія і суспільство*. 2001. № 4. С. 16-40.
42. Романовська Д., Боярин Л. Психологічна картина причин та наслідків соціальної і шкільної неадаптованості. *Соціальний педагог*. 2012. № 9. С. 15-21.
43. Сабанадзе І. О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків : дис... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ : [б. в.], 1997. 260 с.
44. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.
45. Сергієні О.В. Соціально-психологічна дезадаптація підлітків в період військових подій в Україні. *Вісімдесят другі економіко-правові дискусії. Серія:*

Соціальні та гуманітарні науки /29-30.01.2024/ <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-4733/>

46. Скрипник В. Особливості перебігу соціально–психологічної адаптації підлітків. *Психологія і суспільство*. 2005. №2. С. 87-93.

47. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.

48. Сойма Н.Д. Причини та наслідки формування дезадаптації у підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. Ужгород, 2015. Випуск 35. С. 175-176.

49. Стадник Д.О. Педагогічний зміст реабілітації дезадаптованих дітей в умовах освітнього середовища. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 6. С. 149-153.

50. Федоришин Г. М. Аналіз психолого-педагогічних детермінантів шкільної дезадаптації підлітків в умовах навчально-виховного процесу. *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. Т.1. Ч.4. С. 157-163.

51. Федоришин Г.М. Діагностика зовнішніх та внутрішніх чинників шкільної дезадаптації підлітків у реальній практиці. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць. Київ : Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2012. Т.3. С.88-96.

52. Федоришин Г.М. Психологічні детермінанти шкільної дезадаптації підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Рівне, 2002. 19 с.

53. Федорченко Т.Є. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: Монографія. Черкаси: ЧП Чабаненко Ю.А., 2009. 358 с.

54. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2018. 297 с.

55. Черезова І.О. Психологія життєвих криз особистості : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів]. Бердянськ, БДПУ, 2016. 193 с.

56. Швець М. Соціальна дезадаптація підлітків у теоретичному контексті: сутність і причини виникнення. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Харків, 2016. Випуск LXIX. Том. 3. С. 49-53.

ТЕСТ ШКІЛЬНОЇ ТРИВОЖНОСТІ ФІЛПСА

Процедура дослідження

Запитання тесту може зачитувати психолог або читає сам досліджуваний. На кожне запитання можна відповісти "так" або "ні".

Інструкція. Опитувальник містить запитання про те, як ви себе відчуваєте у школі. Намагайтеся відповідати щиро і правдиво, тут немає правильних чи неправильних, "добрих" або "поганих" відповідей. Над запитаннями довго не задумуйтеся.

На аркуші для відповідей угорі запишіть своє ім'я, прізвище та клас. Відповідаючи на запитання, записуйте його номер і відповідь "+", якщо ви згодні з ним, або "-" - якщо не згодні.

Текст опитувальника

1. Чи важко тобі триматися на одному рівні з усім класом?
2. Ти хвилюєшся, коли вчитель має намір перевірити, чи знаєш ти матеріал?
3. Тобі важко працювати в класі так, як цього вимагає вчитель?
4. Чи сниться тобі сердитий учитель, коли ти не знаєш уроку?
5. Траплялося, щоб хтось з класу бив тебе, завдав шкоди?
6. Тобі часто хочеться, щоб учитель не поспішав під час пояснення нового матеріалу, поки ти всього не зрозумієш?
7. Чи сильно ти хвилюєшся під час відповіді або виконання завдання?
8. Чи буває, що ти боїшся висловлюватися на уроці, щоб не зробити безглузду помилку?
9. Чи тремтять коліна, коли тебе викликають відповідати?
10. Чи часто твої однокласники сміються над тобою, коли ви граєтесь?
11. Чи трапляється, що ти одержуєш нижчу оцінку, ніж сподівався?
12. Тебе хвилює, чи залишать тебе на повторний рік навчання?
13. Ти намагаєшся уникати ігор, у яких робиться вибір, тому що тебе, як правило, не вибирають?
14. Буває часом, що ти весь тремтиш, коли тебе викликають відповідати?
15. Чи часто у тебе виникає відчуття, що ніхто з однокласників не хоче робити те, що хочеш ти?
16. Чи сильно ти хвилюєшся перед тим як виконувати завдання?
17. Чи важко тобі отримувати оцінки, яких очікують від тебе батьки?
18. Ти боїшся іноді, що тобі стане погано у класі?
19. Чи будуть твої однокласники сміятися над тобою, якщо ти зробиш помилку під час відповіді?
20. Чи схожий ти на своїх однокласників?
21. Виконавши завдання, непокоїшся, чи добре з ним справився?
22. Коли ти працюєш у класі, чи упевнений, що все добре запам'ятаєш?
23. Тобі сниться іноді, що ти не можеш відповісти на запитання вчителя?
24. Чи правда, що більшість учнів ставляться до тебе дружньо?

25. Ти працюєш старанніше, якщо знаєш, що результати твоєї роботи порівнюватимуться з результатами твоїх однокласників?

26. Чи часто ти мрієш про те, щоб менше хвилюватися, коли тебе запитують?

27. Чи боїшся ти часом вступати в суперечку?

28. Ти відчуваєш, що твоє серце починає сильно битися, коли вчитель говорить, що має намір перевірити твою готовність до уроку?

29. Коли ти отримуєш позитивні оцінки, чи думає хтось із твоїх друзів, що ти хочеш вислужитися?

30. Чи добре ти себе почуваєш з однокласниками, до яких іноді ставляться з особливою увагою?

31. Чи буває, що дехто в класі говорить те, що тебе зачіпає?

32. Як ти думаєш, чи втрачають добре ставлення однокласників ті учні, які не встигають у навчанні?

33. Чи схоже на те, що більшість твоїх однокласників не звертають на тебе увагу?

34. Чи часто ти боїшся виглядати безглуздо?

35. Чи задоволений ти ставленням до тебе вчителів?

36. Чи допомагає твоя мама в організації вечорів і шкільних свят, як інші мами твоїх однокласників?

37. Чи хвилювало тебе, що думають про тебе оточуючі?

38. Чи сподіваєшся ти в майбутньому вчитися краще, ніж раніше?

39. Ти вважаєш, що одягаєшся у школі так гарно, як і твої однокласники?

40. Чи часто ти, відповідаючи на уроці, замислюєшся, що думають про тебе в цей час інші?

41. Чи мають здібні учні особливі права, яких немає в інших?

42. Чи сердяться деякі з твоїх однокласників, коли тобі вдається бути кращим за них?

43. Ти задоволений тим, як до тебе ставляться однокласники?

44. Чи добре тобі, коли залишаєшся сам на сам з учителем?

45. Чи сміються твої однокласники іноді твої зовнішності і поведінки?

46. Чи думаєш ти, що турбуєшся про свої шкільні справи більше, ніж інші?

47. Якщо ти не можеш відповісти, коли тебе запитують, чи відчуваєш ти, що ось-ось розплачешся?

48. Чи думаєш увечері у ліжку іноді з неспокоєм про те, що буде завтра в школі?

49. Працюючи над важким завданням, чи відчуваєш ти часом, що абсолютно забув те, що добре знав раніше?

50. Чи тремтить злегка твоя рука, коли ти працюєш над завданням?

51. Чи відчуваєш ти, що починаєш нервувати, коли вчитель повідомляє про намір дати класу завдання?

52. Чи лякає тебе перевірка твоїх знань у школі?

53. Коли вчитель говорить, що має намір дати класу завдання, чи відчуваєш ти страх, що не впораєшся з ним?

54. Чи снилося тобі часом, що однокласники можуть зробити те, чого не можеш ти?

55. Коли вчитель пояснює матеріал, чи здається тобі, що однокласники розуміють його краще, ніж ти?

56. Чи думаєш ти дорогою до школи, що вчитель може дати класу перевірну роботу?

57. Коли ти виконуєш завдання, чи часто відчуваєш, що робиш це погано?

58. Чи тремтить злегка твоя рука, коли вчитель просить зробити завдання на дошці перед усім класом?

Ключ до тесту

1 -	11 +	21 -	31 -	41 +	51 -
2 -	12 -	22 +	32 -	42 -	52 -
3 -	13 -	23 -	33 -	43 -	53 -
4 -	14 -	24 +	34 -	44 +	54 -
5 -	15 -	25 +	35 +	45 -	55 -
6 -	16 -	26 -	36 +	46 -	56 -
7 -	17 -	27 -	37 -	47 -	57 -
8 -	18 -	28 -	38 +	48 -	58 -
9 -	19 -	29 -	39 +	49 -	
10 -	20 -	30 +	40 -	50 -	

Обробка та інтерпретація результатів

Під час обробки результатів психолог виділяє запитання, відповіді на які не збігаються з ключем тесту. Наприклад: на 58-ме запитання дитина відповіла "так", а в ключі цього запитання - відповідь "Відповіді, які не збігаються з ключем, - це вияв тривожності".

Чинник (синдром)	Номер запитання
1. Загальна тривожність у школі	2, 4, 7, 12, 16, 21, 23, 26, 28, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58
2. Переживання соціального стресу	5, 10, 15, 20, 24, 30, 33, 36, 39, 42, 44
3. Фрустрація потреби в досягненні успіху	1, 3, 6, 11, 17, 19, 25, 29, 32, 35, 38, 41, 43
4. Страх самовираження	27,31,34,37, 40, 45
5. Страх ситуації перевірки знань	2, 7, 12, 16,21,26
6. Страх не відповідати очікуванням оточуючих	3,8, 13, 17, 22
7. Низький фізіологічний опір стресу	9, 14, 18,23,28
8. Проблеми і страхи у стосунках із учителями	2, 6, 11,32,35,41,44, 47

Під час обробки підраховується:

- загальне число розбіжностей з даними, наведеними у ключі. Якщо воно більше 50%, можна говорити про підвищену тривожність дитини, якщо більше 75% від загального числа запитань тесту - про високу тривожність;
- число збігів за кожним з восьми чинників тривожності, що виділяються в тесті. Рівень тривожності визначається, як у першому випадку. Аналізується загальний внутрішній емоційний стан школяра, який багато в чому визначається наявністю певних тривожних чинників (синдромів) та їхньою кількістю.

Характеристика чинників (синдромів)

Загальна тривожність у школі - загальний емоційний стан дитини, пов'язаний з різними формами його залучення до життя школи.

Переживання соціального стресу - емоційний стан дитини, на фоні якого розвиваються його соціальні контакти, передусім - з однолітками.

Фрустрація потреби в досягненні успіху - несприятливий психічний фон, що не дає змоги дитині розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату тощо.

Страх самовираження - негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних з необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей.

Страх ситуації перевірки знань - негативне ставлення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки (особливо - публічної) знань, досягнень, можливостей.

Страх не відповідати очікуванням оточуючих - орієнтація на значущість інших в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, тривога з приводу оцінок.

Низький фізіологічний опір стресу - особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосованість дитини до ситуацій стресогенного характеру. Це підвищує імовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний чинник середовища.

Проблеми і страхи у стосунках з учителями – загальний негативний фон відносин з дорослими у школі, що знижує успішність дитини.

МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ РІВНЯ НЕВРОТИЗАЦІЇ Л.І. ВАССЕРМАНА

Інструкція: ознайомтеся з наведеними нижче судженнями та ситуаціями, обираючи відповідь “так” чи “ні”.

1. У різних частинах свого тіла я часто відчуваю поколювання, відчуття мурашок, оніміння.
2. Я рідко задихаюсь і мене не буває сильного серцебиття.
3. Раз на тиждень або частіше я буваю дуже збудженим або схвилюваним.
4. У мене часто болить голова.
5. Два-три рази на тиждень мене хвилюють страхіття.
6. В останню годину я відчуваю себе гірше, ніж раніше.
7. Майже щодня трапляється що-небудь, що лякає мене.
8. У мене були моменти, коли через хвилювання я втрачав сон.
9. Звичайно робота коштує мені великої напруги.
10. Іноді я буваю таким збудженим, що це мені заважає заснути.
11. Більшу частину години я відчуваю незадоволеність життям.
12. Мене постійно щось турбує.
13. Я намагаюся рідше зустрічатися зі своїми друзями та знайомими.
14. Життя для мене майже завжди пов'язане з напругою.
15. Мені важко зосередитись на якомусь завданні чи роботі.
16. Я дуже втомлююсь за день.
17. Я вірю у майбутнє.
18. Я часто думаю про щось сумне.
19. Часом мені здається, що моя голова працює повільніше ніж звичайно.
20. Найскладніша боротьба для мене – це боротьба із самим собою.
21. Я майже завжди про що-небудь або про когось переживаю.
22. У мене мало впевненості у собі.
23. Я часто відчуваю невпевненість у собі.
24. Декілька разів на тиждень мене турбує неприємне відчуття і верхній частині живота.
25. Іноді у мене буває таке відчуття, що переді мною з'явилося стільки труднощів, що вирішити їх неможливо.
26. Раз на тиждень чи частіше я без реальних причин відчуваю жар у всьому тілі.
27. Час від часу я втомлююсь від того, що дуже багато на собі беру.
28. Я дуже поважно ставлюся до того, як одягаюся.
29. Мій зір останнім часом значно погіршився.
30. У відносинах між людьми найчастіше перемагає несправедливість.
31. У мене бувають періоди такого сильного хвилювання, що не можу сидіти на одному місці.

32. Я із задоволенням танцюю, коли є можливість.
33. По можливості я намагаюся уникнути великої толпи людей.
34. Мій шлунок сильно турбує мене.
35. Мушу зізнатися, що часом я хвилююся без поважної причини.
36. Часто сам засмучуюсь, що я такий роздратований.
37. Декілька разів на тиждень у мене буває таке відчуття, що має трапитися щось страшне.
38. Мені здається, що рідні мене не розуміють.
39. У мене часто буває біль у серці чи грудях.
40. У гостях я зазвичай сиджу десь у стороні або розмовляю з кимось одним.

Обробка результатів Треба підрахувати кількість позитивних відповідей. Чим більший отриманий результат, тим вищий рівень невротизації.

Інтерпретація рівнів: Високий рівень невротизації говорить про виражену емоційну збудливість, внаслідок чого з'являються негативні переживання (тривожність, розсіяність, роздратованість); про безініціативність, що формує переживання, пов'язані з незадоволеністю бажань; про йогоцентричну особистісну направленість, що призводить до іпохондричної фіксації на соматичних відчуттях та особистісних недоліках; про труднощі у спілкуванні; про соціальну залежність. Низький рівень невротизації говорить про емоційну врівноваженість; про позитивне тло переживань (спокійність, оптимізм); про ініціативність; про почуття власної гідності; незалежності, соціальної сміливості; про легкість у спілкуванні.

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Інструкція

Зараз вам зачитають твердження, навпроти кожного з них ставте оцінку за таким принципом: якщо твердження вам підходить - то 2, якщо не зовсім підходить - 1, якщо зовсім не підходить - 0 (найкраще записати на дошці). Відповідь на питання даєте, не обдумуючи детально – перша ж думка є самою вірною.

Бланк опитувальника

1. Я часто невпевнений у своїх силах.
2. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого можна було б знайти вихід.
3. Я часто залишаю за собою останнє слово.
4. Мені важко змінювати свої звички.
5. Я часто червонію через дрібниці.
6. Неприємності мене часто засмучують, і я впадаю у розпач.
7. Нерідко в розмові я перериваю співрозмовника.
8. Мені важко переключитися з однієї справи на іншу.
9. Я часто прокидаюся вночі.
10. При великих неприємностях я беру провину на себе.
11. Мене легко роздратувати.
12. Я дуже обережний у зміні свого життя.
13. Я легко впадаю у розпач.
14. Нещастя і невдачі нічого мене не вчать.
15. Мені доводиться часто робити зауваження іншим.
16. У суперечці мене важко переконати.
17. Я переймаюся навіть через уявні неприємності.
18. Я часто відмовляюся від боротьби тому, що вважаю її марною.
19. Я хочу бути авторитетом для оточення.
20. Нерідко не полишають думки, яких слід було б позбутися.
21. Мене лякають труднощі, з якими зіткнуся в житті.
22. Нерідко почуваюся беззахисним.
23. У будь-якій справі я не задовольняюся малим, а хочу досягти максимального успіху.
24. Я легко зближуюся з людьми.
25. Я часто звертаю увагу на свої недоліки.
26. Інколи у мене буває пригнічений настрій.
27. Мені важко стримувати себе, коли я гніваюсь.
28. Я дуже хвилююсь, якщо в моєму житті несподівано щось змінюється.
29. Мене легко переконати.
30. Я відчуваю розгубленість, коли у мене виникають труднощі.
31. Мені більше подобається керувати, а не підкорятися.
32. Нерідко я виявляю упертість.

33. Мене хвилює стан мого здоров'я.
34. У скрутні хвилини я іноді поводжуся, як дитина.
35. У мене різка жестикуляція.
36. Я неохоче йду на ризик.
37. Я важко витримую очікування чогось.
38. Я думаю, що ніколи не зможу виправити своїх недоліків.
39. Я - мстивий.
40. Мене засмучують навіть незначні порушення моїх планів.

Обробка результатів

- I. Шкала тривожності: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37.
- II. Шкала фрустрації: 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38.
- III Шкала агресії: 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39.
- IV Шкала ригідності: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40.

Інтерпретація результатів

Для кожної групи можлива кількість балів від 0 до 20, де «0» визначається як невиявлений прояв цієї характеристики.

I. Шкала тривожності - визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги: 0-7 балів - низький рівень тривожності; 8-11 балів - середній рівень тривожності; 12-16 балів - високий рівень тривожності; 17 балів і більше - дуже високий рівень тривожності.

II. Шкала фрустрації – виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети: 0-7 балів - низький рівень фрустрації; 8-9 балів - середній рівень фрустрації; 10-15 балів - високий рівень фрустрації; 16 балів і більше - дуже високий рівень фрустрації.

III. Шкала агресії – виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей. Для суїцидентів допускається зниження агресивності від 10 до 0: 0-10 балів – низький рівень агресивності; 11-12 балів – середній рівень агресивності; 13-16 балів – високий рівень агресивності; 17 і більше – дуже високий рівень агресивності.

IV. Шкала ригідності - ускладнення у зміні визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна. Для осіб із суїцидальною поведінкою – 13 балів і вище: 0-10 балів – низький рівень ригідності; 11-12 балів – середній рівень ригідності; 13-16 балів – високий рівень ригідності; 17 балів і більше – дуже високий рівень ригідності.

Психолог додає всі бали за 4 шкалами і визначає показник схильності до суїцидальної поведінки:

0-38 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки низький;

39-45 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки потребує уваги до підлітка;

46 балів і більше – рівень схильності до суїцидальної поведінки високий, потрібна корекційна робота.